

УДК 378(4) (091)«04/10»

ПЕРШІ ВИЩІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

О.С. Радул

доктор педагогічних наук, професор,

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

Статтю присвячено діяльності перших вищих навчальних закладів середньовічної Європи (V-XI ст.), що існували у Візантії (Константинополі), арабській Іспанії та були попередниками університетів. Звернено увагу на особливості організації цих шкіл, фінансування, формування змісту освіти, навчальні тексти, методи навчання. Показано їх вплив на розвиток вищої освіти в країнах Європи, зокрема Київської Русі.

Ключові слова: історія вищої школи, Візантія, арабська Іспанія, Аудиторіум, Магнавра, школа «книжного вчення».

На становлення університетської освіти Європи великий вплив мали попередники – вищі навчальні заклади Візантії та арабської Іспанії. Саме в них формується зміст вищої освіти у середні віки, який охоплює переважно сім вільних наук (мистецтв), основою яких стають твори античних, візантійських, арабських авторів, а також форми організації навчання, методи.

На сьогодні відсутні спеціальні дослідження з історії вищої освіти Візантії або країн арабського халіфату. Розрізняна інформація міститься у працях загального характеру – з історії філософії, історії педагогіки, історії культури. Серед них можна виокремити дослідження О. Джуринського [4], Б. Корнетова [5], І. Кривушкина та Є. Кривушкиної [7] та ін.

У статті спробуємо у загальних рисах висвітлити історію розвитку вищих шкіл Візантії (насамперед Константинополя) та арабської Іспанії.

Велика Римська імперія у 395 р. н. е. розпалася на дві – Західну і Східну. Західна Римська імперія майже через сто років (476 р.) припинила своє існування, павши від набігів варварів, що визнано істориками-медієвістами як початок епохи середньовіччя. Східна імперія, яка отримала назву Візантія (від назви Візантій – давньогрецької колонії на європейському березі Босфору), проіснувала до завоювання її турками у 1453 р.

Як відомо, саме Візантія стала прямим нащадком еліно-римської культури й освіти. Ідеалом освіченого візантійця вважалася людина з греко-римською класичною освітою й християнським православним світоглядом. На всіх етапах історії Візантії, зауважує дослідник давніх періодів історії виховання й освіти Г. Корнетов [5], офіційне визнання церквою значущості світської античної освіти доповнювалося визнанням практичної цінності світського навчання як важливої передумови службової кар'єри.

Рівень освіченості в середньовічній Візантії був досить високим до кінця XIII ст. і значно перевищував рівень освіченості в Західній Європі. Визначальною рисою громадського життя був високий статус освічених людей. «Освіченість – найбільша добросесність», – говорилося в одному з імператорських указів [5, с. 121]. Неосвіченість у Візантійській імперії вважалася суттевим недоліком і навіть неповноцінністю людини. Наголошуючи на великому значенні освіти в житті людини, візантійські імператори Василій I (867-886 рр.) та Костянтин VII Багрянородний (913-959), звертаючись до своїх синів, писали, що вона є життєвою потребою і для правителів, і для приватних осіб, що оволодіння знаннями допомагає в управлінні державою.

Імператори завжди опікувалися освітою, турбуючись насамперед про функціонування громіздкого державного апарату, який вимагав великої кількості грамотних чиновників. Тому у Візантії діяли школи початкового, середнього і вищого рівнів. Частина вищих шкіл була створена ще в античну епоху – в Олександрії, Афінах, Антіохії, Бейруті, Дамаску. Навчальні заклади вищого рівня мали певну спеціалізацію. Так, в Афінах і Антіохії основна увага зосереджувалася на вивчення риторики, в Бейруті – на вивчені права, в Олександрії – філософії, філології і медицини.

У столиці імперії Константинополі (перейменований у 30-і роки IV ст. Візантій) при імператорі Феодосії II у 425 р. засновується нова вища імператорська школа – Аудиторіум (від лат. audire – слухати), на зразок університету. Школа повністю підпорядковувалася владі імператора. Феодосій законом затвердив статут навчального закладу, права, штат навчальної колегії. Так, у штаті передбачався 31 професор: 5 риторів і 10 граматиків грецьких, 3 ритори і 10 граматиків латинських, 2 юристи і 1 філософ. Вони вважалися державними чиновниками, зарплату отримували з імператорської казни, а після 28 років служби йшли у відставку з високою почесною пенсією.

Професура об'єднувалася в особливу обмежену корпорацію, однак була позбавлена права навчати будь-де інших учнів. Професори Аудиторіуму мали бути християнами, на відміну, наприклад, від найдавнішого центру наук – платонівської академії в Афінах, в якій елліни-язичники, як і раніше, вивчали і викладали класичну грецьку філософію.

Інші викладачі, що мешкали в Константинополі, під страхом суворого покарання та висилки із столиці не мали права відкривати у місті власні школи. Поступово університет у Константинополі витіснив із офіційного життя провінційні вищі школи. У 529 р. імператор Юстиніан закрив академію в Афінах.

Доступ в Аудиторіум був відкритий для всіх бажаючих за наявності початкової освіти (риторської) і здатності до навчання, не раніше 16-18 років [7, с. 23]. Для вступу, за едиктом Феодосія, вимагалася подача документального свідоцтва про походження студента і становище його батьків. Студент повинен був указати коло наук, яким він хоче займатися, і адресу місцевої квартири. Одночасно служба правопорядку закладу повинна була наглядати за поведінкою студентів.

Існували своєрідні кафедри тих чи тих наук, які очолювали консули філософії, голови риторів та ін. Навчання спочатку відбувалося латинською і грецькою мовами, а з VI-VIII ст. – винятково класичною грецькою мовою [4, с. 78-79].

Під вищою освітою насамперед розумілося оволодіння філософією. Упродовж IV-XIII ст. філософський цикл включав у себе гуманітарні (діалектика, філософія, історія філософії) та так звані наукові дисципліни – арифметику, геометрію, музику, астрономію та фізику. Загалом це був комплекс 7 вільних мистецтв. Навчальними текстами з різних дисциплін були праці античних та візантійських учених і богословів.

Вища школа у Константинополі переживала часи піднесення і занепаду, що залежало і від волі імператора та його підтримки. Так, покращення діяльності імператорської школи відбувається у IX ст. завдяки імператору Теофілу (829-842) та видатному вченому Льву Математику, який відкрив у Константинополі власну філософську школу. За часів кесаря Варди, близько 855 р., організовується Магнаврська вища школа (або Золота палата) – за назвою одного з приміщень імператорського палацу, в якій і відбувалося навчання. Керівником школи призначається Лев Математик, який прагнув зібрати у Магнаврі кращих педагогів [7, с. 30-31].

Провідним напрямком у Константинопольській вищій школі було опанування античного спадку. В період розквіту в Магнаврі вивчалася філософія Платона, неоплатоніків, інші класичні тексти, також обговорювалися твори християнських богословів, передусім Василя Кесарійського та Іоанна Златоуста. Основою викладання були лекції і коментування текстів. Крім філософії та богослов'я, програма навчання містила метафізику як метод пізнання природи, медицину, музику, історію, етику, політику, юриспруденцію. З часом навчання набувало певної спрямованості, більша перевага надавалася юридичній освіті [11, с. 5].

Візантій належить пріоритет організаційного оформлення університету на відділення. Так, при імператорі Костянтині IX Мономахі (1042-1055), при якому відбувається розквіт навчального закладу в Константинополі, школа поділяється на відділи: філософський, яким керував ритор, історик, філософ, письменник, політичний діяч, вихователь майбутнього імператора Михайла VII Михайл Псьол: юридичний, який очолив законодавець Іоанн Ксифілін: виділяється кафедра риторики. Саме для цього періоду існування вищої школи у Константинополі, зауважує дослідник середньовічної культури Візантії І. Медведев, найбільше підходить назва «університет» [9, с. 15-17].

Заняття відбувалися як публічні диспути. Ідеальним випускником вважався освічений громадський і церковний діяч.

Вихованцями Магнаврської школи є відомі слов'янські просвітителі брати Кирило і Мефодій, які у столиці Великоморавського князівства – Велиграді – заснували перший навчальний заклад, в якому навчання здійснювалося слов'янською мовою.

За зразком візантійської вищої школи київський князь Володимир Святославич заснував у Києві школу «книжного вчення», як засвідчує літопис у 988 р., одночасно із початком запровадження християнства на Русі: «І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши, [мужів своїх], став він у знатних людей забирати і оддавати їх на ученні книжне...» [8, с. 66].

Навчання на Русі відбувалося і до 988 р., однак суттєва особливість нових шкіл полягала в тому, що Русь перейшла до навчання за книгами, що розширювало межі пізнання і можливості освіти. Завдяки релігійним, економічним, політичним і культурним зв'язкам із Візантією на Русь

потрапляють через перекладну літературу античні знання, античні педагогічні ідеї, візантійська книжність і наука. Змістом школи «книжного вчення», зауважує дослідник історії культури Давньої Русі академік Б. Греков, було не просте навчання грамоти, а викладання наук у тодішньому візантійському розумінні терміна – викладання, яке давало серйозну для свого часу освіту. Дітей знатних людей – старших дружинників, княжих мужів, бояр – набирали не для того, щоб виховати з них паламарів чи навіть рядових священників, а для того, щоб виховати освічених людей і державних діячів, здатних підтримувати стосунки з тією ж Візантією та іншими країнами [3, с. 51-52].

Змістом освіти у школі «книжного вчення», як і у Візантії, стають сім вільних мистецтв. Школа Володимира, ймовірно, розташовувалася у Десятинній церкві [2, с. 14] і була одним із найбільших на той час у Європі середнім навчальним закладом та утримувалася за рахунок князівської казни. Син Володимира Ярослав перетворює цю школу на вищий навчальний заклад та розміщує її у Софійському соборі. У ній здобули освіту сини Ярослава, кодифікатори «Русской Правды» Коснячко і Никифор Киянин, новгородський посадник киянин Остромир, каліграфіст Григорій, упорядник «Ізборника» Святослава (1076 р.) Іоанн, який в історію педагогічної думки увійшов як автор першого педагогічного твору на Русі «Слово некоего калугера о чтении книг».

Окрім русичів, вищу освіту у школі Ярослава отримували й іноземці. Літописи, латинські хроніки, скандинавські саги називають претендентів на корони європейських монархів, які через різні політичні ситуації змушені були залишити батьківщину і виховувалися при дворі Ярослава. Серед них – сини англійського короля Едмунда Залізnobокого Едуард і Едвін, угорські королевичі Андрій і Левенте, датський королевич Герман, польський – Бистрим, шведський – Інге, юні скандинавські конунги Улаф, Геральд та інші [1, с. 111; 2, с. 15-16]. Усе це засвідчує, що київська двірцева вища XI ст. мала певне міжнародне значення, а Київ був відомим європейським центром.

Після розгрому хрестоносцями Константинополя у 1204 р. Феодосієвський університет припиняє своє існування. Західних варварів-рицарів мало цікавили книги, чимало безцінних скарбів людської думки загинули у війні. Знання, що накопичувалися століттями, було знищено за кілька днів.

Остання візантійська династія Палеологів частково відбудувала імперію та її культуру. Андронік II Палеолог Старший (1260-1332) відкрив у Константинополі «Царську школу» – щось на зразок колишнього вищого навчального закладу. Рокам останніх Палеологів притаманне активне передання на Захід скарбниць грецької філософської думки. Деякі філософі-педагоги Візантії, зокрема Варлаам, Никифор Григорія, Акіндін, Геміст Пліфон та ін. стали професорами європейських університетів, сприяючи становленню школи і педагогічних ідей Західної Європи. Водночас багато європейців приїзділо до Візантії для уdosконалення освіти. Навіть у XIV ст. будь-який італієць, який прагнув показати себе освіченою людиною, повинен був доводити, що навчався у Константинополі. Раннє Відродження в Італії (XIV ст.) відбувалося і під візантійським впливом.

Візантія мала певний вплив і на формування культури арабських країн. У VII-VIII ст. н. е. внаслідок арабських завоювань утворилася велика держава – арабський халіфат, який охопив Іран, частину Середньої Азії, Сирію, Єгипет, Північну Африку, а згодом і Піренейський півострів.

Уже в ранньому періоді історії арабського халіфату (VIII-XI ст.) виокремлювалося два рівні освіти – початковий і вищий. Другий, вищий, рівень освіти учні отримували за допомогою платних вчителів або у спеціальних навчальних закладах. Заняття, зазвичай, відбувалися в мечетях зі світанку до опівдня. У великих мечетях могли навчатися десятки учнівських груп (кіл), і на заняття приходили сотні юнаків.

Програма навчання спрямовувалася на формування благородного мусульманина. Навчальні предмети за змістом поділялися на дві групи – традиційні та раціональні (ті, що осягаються розумом). У першій групі основна увага відводилася релігійним дисциплінам – тлумачення Корану, інтерпретація переказів про життя пророка Мухамеда, мусульманське право (джерелами якого були Коран і перекази), богослов'я. До цього ж циклу предметів належали арабська філологія (граматика, складання віршів, літературознавство) і риторика. Другу групу предметів

утворювали логіка, математика, астрономія, медицина та інші природничі науки та пов'язані з ними філософські концепції Аристотелівського напрямку [5, с. 112-113].

Освіту другого рівня можна було також отримати в просвітницьких гуртках – фікхах і каламах (при мечетях) та будинках мудрості. У них вивчалися шаріат (мусульманське право) і теологія. У цих закладах основними методами навчання були читання і коментування найбільш авторитетних творів з того чи того предмету. Учень, зазвичай, читав, а викладач по ходу читання коментував. Інколи коментарі переростали в розгорнуту лекцію. Студенти вели конспекти творів та коментарів викладача.

Той, хто здобував освіту II рівня, отримував учений ступінь – іяз. Можна було отримати свідоцтво такого ступеня від кількох викладачів [4, с. 88-89].

Поступово значним центром культури ісламського світу стає мусульманська Іспанія. Найвищого розквіту освіта в мусульманській Іспанії досягла у Х ст. при Абдурахмані III (912-961) та Галемі (961-979). По всій країні відкривалися школи і бібліотеки. Лише у Кордові нараховувалося близко 80 навчальних закладів, зокрема і кілька вищих шкіл, у деяких навіть жінки відвідували заняття красної словесності [4, с. 91].

В Іспанії твори античних авторів перекладали арабською мовою й поширювалися в ісламському світі, а згодом у середньовічній Європі на їх основі з'явилися уже латинські переклади. Перший переклад з арабської на латину тут був здійснений у Х ст. У мусульманській Іспанії набуває поширення термінологія натуральної філософії Аристотеля, грецької та арабської математики й астрономії.

Саме тут арабська філософія досягла близкучого розквіту, одним із найяскравіших представників якої стає Аверроес (Ібн Рушд) (1126-1198), який шанувався в Європі як послідовник Аристотеля. Сучасники говорили, що Аристотель пояснив природу, а Аверроес – Аристотеля. Однак видатний натурфілософ Кордови не тільки пояснив ученння Аристотеля, а й переробив його як коментарі до його праць. Основну увагу він приділив натуралістичній обробці вчення Аристотеля, розвинувши вчення про вічність матерії і руху, визнавав Бога тільки як першопричину сущого [6, с. 118-119].

Іспанські переклади Мухамеда аль-Хорезмі з арифметики (які містили розділ з алгебри) та його арабські обробки сприяли створенню серії робіт, які згодом використовувалися в університетах Європи упродовж трьох століть.

Праця Птолемея «Альмагест» («Велика побудова») стає відомою завдяки короткому вступу до неї, написаному Альфраганом (помер у 861 р.). праця Альфрагана відома під кількома назвами, спочатку була перекладена Джоном із Іспанії в 1135 р., а згодом Жерардом із Кремона (бл. 1175 р.) [10, с. 43]. За винятком першого розділу, присвяченого календарям світу, її зміст повністю ґрунтувався на праці Птолемея.

Ще один трактат, який мав важливе значення в розвитку європейського наукового знання, пов'язаний з іменем Арзахеля (Ibn az-Zarqellu) (помер у 1100 р.). Йдеться про таблиці із Толедо, перекладені й доповнені Жерардом із Кремона, які буквально заполинили Європу. Вони були видані в Марселі, Парижі, Лондоні та інших містах. Як зауважує дослідник історії середньовічних університетів Дж. Норт [10, с. 44], правила користування таблицями, написані Арзахелем, для сумлінних студентів були важливим джерелом з теорії тригонометрії та астрономії, хоча для кращих студентів були недостатніми, оскільки передбачали просте запам'ятовування, а не навчання принципам. Арзахель, як і більшість його колег, присвятив чимало часу вивченням астрономічних інструментів, особливо нових схем астролябії та «equatorium», який використовувався для визначення положення планет.

Репутація Піренейського півострова як центра науки приваблювала вчених із різних кінців Європи. Виці школи Кордови, Толедо, Саламанки, Севільї пропонували програму з усіх галузей знань: теології, права, математики, астрономії, історії, географії, граматики, риторики, медицини, філософії. У цих навчальних закладах панувала віротерпимість. Викладачами й студентами були не тільки мусульмани, а й християни, юдеї. В арабських вищих школах навчалися європейці, які потім стали вченими, політичними й релігійними діячами. Наприклад, у мусульманській Іспанії здобув освіту майбутній папа Сильвестр II [4, с. 91].

Арабські школи університетського типу значною мірою стали прообразами середньовічних університетів Європи. Зокрема, виці ісламські навчальні заклади найвірогідніше стали їх «організаційним прототипом». На думку деяких вчених, ідею організації іноземних студентів у

«нації» подали ісламські школи. З ними ж пов’язується ідея всезагальної обов’язковості педагогічної кваліфікації через присудження *venia docendi*, академічної мантії, а можливо і звання бакалавра [12, с. 102-104].

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / [сост. Н. П. Калениченко]. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
2. Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі / С. Д. Бабишин – К. : Вища школа, 1973. – 88 с.
3. Греков Б. Д. Культура Киевской Руси / Б. Д. Греков. – М. : Наука, 1944. – 75 с.
4. Джуринский А. Н. История педагогики / А. Н. Джуринский. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 432 с.
5. Корнетов Б. Г. От первобытного воспитания к гуманистическому образованию: [учебное пособие] / Корнетов Б. Г. – М. : Изд-во УРАО, 2003. – 216 с.
6. Краткий очерк истории философии / [под ред. М. Т. Иовчука и др.]. – М. : Мысль, 1981. – 927 с.
7. Кривушин И. В. Византийская школа / И. В. Кривушин, Е. С. Кривушина. – Иваново, 2002. – 44 с.
8. Літопис Руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
9. Медведев И. П. Правовое образование в Византии как компонент городской культуры / И. П. Медведев // Городская культура. Средневековые и начало нового времени / [под ред. В. И. Рутенберга]. – Ленинград : Наука, 1986. – С. 8-26.
10. Норт Дж. Квадриум / Дж. Норт // Alma mater. Вестник высшей школы. – М., 2003. – № 2. – С. 42-48.
11. Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина ХХ ст.): [монографія] / Радул О. С. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. – 536 с.
12. Руогг В. Университет как явление средневековой культуры / В. Руогг // Alma mater. Вестник высшей школы. – М., 1991. – № 7. – С. 100-106.
13. Самодурова З. Г. Школы и образование / З. Г. Самодурова // Культура Византии: вторая половина VII-XII вв. – М. : Наука, 1989. – С. 366-400.

Радул О. С. Первые высшие учебные заведения средневековой Европы.

Статья посвящена деятельности первых высших учебных заведений средневековой Европы (V-XI в.), которые существовали в Византии (Константинополе), арабской Испании и были предшественниками университетов. Обращено внимание на особенности организации этих школ, финансирование, формирование содержания образования, учебные тексты, методы обучения. Показано их влияние на развитие высшего образования в странах Европы, в частности Киевской Руси.

Ключевые слова: история высшей школы, Византия, арабский Испания, Аудиториум, Магнавра, школа «книжного учения».

Radul O. S. The First Higher Educational Establishments of Europe.

The article is devoted to the activity of the first higher educational establishments of medieval Europe (V–XI century) that existed in Byzantium (Constantinople), in Arabic Spain and were the predecessors of universities. The author pays attention to the features of organization of these schools, financing, forming the content of education, educational texts, methods of studies. Their influence on the development of higher education in the countries of Europe, Kyiv Rus in particular is shown

Key words: the history of higher school, Byzantium, Arabic Spain, Auditorium, Magnaura, the school of «book studies».

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Плахотнік О.В.